

दलित मराठी नाट्यसृष्टी नभांगणातील तेजस्वी तारा : प्रेमानंद गज्वी

प्रा. विजय वाघमारे

मराठी विभाग प्रमुख, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी, जि. यवतमाळ ४४५३०४
E-mail : vijay.waghmare05@gmail.com

विष्णुदास अमृत भावे यांनी दि. ५ नोव्हेंबर १८४३ रोजी 'सीता स्वयंवर' हा खेळ सादर केला तेव्हापासून मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ झाला असे मानले जाते. आजची मराठी रंगभूमी ही 'व्यावसायिक, हौशी आणि प्रायोगिक' या प्रकारातून जीवंत आहे. आजची मराठी रंगभूमीवर सादर होणारी नाटके धंद्याच्या दृष्टिकोनातून सादर होत असतांना दिसतात. त्यामुळे 'मागणी तसा पुरवठा' या न्यायानुसार प्रेक्षकांच्या आवडी व रूचीनुसार त्यांना काय हवं? त्यांची मनोरंजनाची सोय लक्षात घेऊन व्यापारी हिशेब लक्षात घेऊन 'हिट आणि हॉट' व सेक्सी नाटकाची चलती आज मराठी रंगभूमीवर आहे. काही अपवाद वगळता अंगप्रदर्शन, लैंगिकतेचे भडक दर्शन घडविणारी नाटके आज मराठी रंगभूमीवर फार मोठा धंदा करतांना दिसतात. आपल्या नाटकाचा धंदा वाढावा म्हणून हे नाटककार अनेक ट्रिक्स वापरतात. उदा. रंगभूमीवर धावती आगगाडी, पडणारा पाऊस, विजांचा कडकडाट, प्रत्यक्ष घोड्यांचा राजामहाराजांच्या लवाजम्यासह मंचावरील प्रवेश (जाणता राजा) भडक घटना, चेहरा नसलेल्या व्यक्ती, हशा आणि टाळ्या मिळविणारे संवाद, डोक्यात भरणारी सजावट इ. मालमसाला घेऊन हे नाटक अवतरतात आणि शंभर प्रयोग झाले की धन्यता मानतात. अशा धंदा करणाऱ्या नाटकांनी अनेकांचा पोटपाण्याचा प्रश्न सुटतो पण अशी नाटके मराठी रंगभूमीला नव्या दिशा, नवी दृष्टी, नवे साम्यर्थ देण्यास अपात्र असतात. या नाट्यभूमीच्या संदर्भात समीक्षक एक गंभीर आरोप करतात तो असा की, "मराठी नाटक परभृत प्रेरणा प्रवृत्तीचे आहे. या मातीतील व जीवनातील प्रश्न घेऊन ते उभे राहत नाही."

या उलट मराठी दलित नाटक इथल्या मातीशी इमान राखणारे आहे. ते इथेच निर्माण झाले इथेच रूजले, फुलले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या घोषवाक्याने प्रेरित होऊन दलित नाट्य उदयास आले आहे. समानप्रबोधन व परिवर्तन, सामाजिक बांधीलकी यांना दलित रंगभूमीत महत्त्वाचे स्थान आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, न्याय या दलितांच्याच नव्हे प्रत्येक माणसाच्या जीवनातील पोषक मानवी मूल्यांना दलित नाटकात अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. बुद्धीप्रामाण्यवाद, विज्ञानवाद, समाजक्रांती ह्या बाबी 'बुद्ध, फुले, आंबेडकरी तत्त्वज्ञानातील प्राण आहेत, त्याची पेरणी दलित नाटकातून करण्याचे व्रत दलित रंगभूमीचे आहे. दलितांच्या समस्या त्यांचे जीवनानुभव व जीवनसंघर्ष मराठी रंगभूमीने मांडले नाही. हे मुळ प्रेरक सुत्र घेऊन स्वातंत्र्यतोर काळात दलित रंगभूमीची निर्मिती झाली.'

वरील मुख्य प्रेरक सुत्रासोबतच दलित नाट्य चळवळीला पूर्वास्पृश्य समाजातील पारंपारिक लोककलाविष्काराची पार्श्वभूमी सुद्धा लाभली आहे. तमाशा, लावणी, शाहिरी या लोककला प्रकारातून सत्यशोधकी जलसे व आंबेडकरी जलश्यांचे परिष्कृत रूप सिद्ध झाले.

त्यांनी या फार्सला प्रबोधनाचा रंग दिला. त्यामुळे या प्रबोधन काळातील हा कलाविष्कार पूर्वीपेक्षा वेगळ्या तेजाने तळपु लागला. या क्षेत्रात, गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागु बनसोड, भाऊ बापु मांग नारायणगावकर, दासदु इंदुरीकर, भीमराव कर्डक, वामनदादा कर्डक, अण्णाभाऊ साठे इ. मंडळीचा कर्तृत्वाचा वाटा मोठा आहे. परंतु नाटक या आकृतिबंधाच्या संदर्भात जोतीराव फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' (१८५५) आणि म.भि. चिटणीसांचे 'युगयात्रा' (१९५५) या मार्गदर्शक नाट्यकृतींचे महत्त्व निर्णायक आहे हे लक्षात घेणे अनिवार्य आहे.

दलित नाट्य चळवळीला असा विस्तृत व बहुप्रवाही पूर्वरंग लाभला असला तरी 'दलित नाटक' या नावाला स्वतंत्र अस्तित्व १९७० नंतर प्राप्त आले. १९७० ते १९९० हे विस वर्षे दलितांच्या रसरशीत विद्रोही नाट्यविष्काराने गाजवली. प्रारंभी पथनाट्ये, एकांकिका व लघुनाट्ये ही आयुधे घेऊन ही चळवळ पुढे सरसावली. पारंपारीक रंगभूमीचा संकेताविरुद्ध ही चळवळ बोलु लिहू लागली. अशा या भक्कम पार्श्वभूमीवर दलित नाट्य कृतींचा जन्म झाला. त्यात काळोखाच्या गर्भात (भ.शि. शिंदे), 'देवनवरी', 'तनमाजोरी', 'वांझमाती' (प्रेमानंद गडवी), वाटापळवाटा, 'खेळिया' (दत्ता भगत), 'थांबा रामराज्य येतेय (प्रकाश त्रिभुवन), 'साक्षीपूरम', 'बामनवाडा' (रामनाथ चव्हाण), 'आम्ही देशाचे मारेकरी', 'मन्वंतर' (टेकसास गायकवाड).

या सशक्त नाट्यकृतींनी दलित नाट्य चळवळीला प्रगल्भतेपर्यंत पोचविले. परंतु १९९० पासून या नाट्य चळवळीला शैथिल्य आले, उतरती कळा लागली; कारण त्यांच्या नाटकातून व्यक्त होणारा एकसुरीपणा, तोचतोचपणा. नाट्य सृष्टीच्या प्रारंभ काळात असणारा क्रोध, अभिनवेश नंतर स्वाभाविकपणे एकसुरी वाटु लागला. कुणीयाला 'आर्वत' तर कुणी 'थांबले पण' असं संबोधायला लागले. कोणत्याही चळवळीत हे थांबले पण येणे अटळ असते. पण ते टाळण्यासाठी गंभीर असणे आवश्यक आहे. दलित नाटकातील आशयतत्वाकडे बघितले असता दलित नाट्य चळवळीत निर्माण झालेल्या आर्वताची कल्पना येते. यातील आशय विषयलक्ष्यी किंवा समस्यालक्ष्यी स्वरूपाचा आढळतो. या संदर्भात 'थांबा रामराज्य येत आहे' किंवा बामनवाडा या नाट्यकृतीचे उदाहरण देता येईल. या नाटकात वर्णन होत असलेल्या विषयाच्या समस्येच्या कथा व्यापक नाही. मानवी समाजाच्या गाभ्याला, उदात्ततेला आव्हान करण्याचे सामर्थ्य या नाट्यकृतींमध्ये नाही. "समस्येच्या सिमारेषा ओलडण्याचा प्रयत्नाअभावीच दलित नाटकातील सामाजिक वास्तवाचे चित्र बहुतांशपणे एकपदरी आणि एकसुरी झाले आहे" हे प्रा. अनिल नितनवरे यांचे म्हणणे बरोबर वाटते. साहित्यकृतीत समस्येचे केवळ भेदक—विदारक चित्रण पुरेसे नसते. त्या समस्येचे बहुपदरी सखोल स्पष्टीकरण अपेक्षित असते. मानवी जीवनाचा असा उदात्त विशाल अवकाश दलित मराठी नाटकात प्रेमानंद गज्वी यांच्या नाटकामधून व एकांकिका मधून आढळतो. या संदर्भात त्याचे 'घोटभरपाणी', 'किरवंत', 'तनमानोरी', 'देवनवरी', 'वांझमाती', 'गांधी—आंबेडकर', 'जयजयघुवीर समर्थ', 'व्याकरण' या त्यांच्या नाटकांचा तपशिलाने विचार केल्यास लक्षात येईल.

प्रेमानंद गज्वी यांनी सुरुवातीच्या काळात एकांकिका व नंतर नाटके लिहिले आहे. वास्तविकतः एकांकिकेचा फॉर्म (घाट) हा व्यापक मानवी समाजाच्या गाभ्याला आव्हान करण्याचे

साम्यर्थ असलेला नाही. पण तरीही 'घोटभर पाणी' या एकांकीकेकडे काळजीने लक्ष दिले तर आपल्याला असे लक्षात येईल की, गज्वींनी दलित साहित्याचा प्रवाह आटला असतांना सुद्धा दलित साहित्याच्या चौकटीबाहेर जाणारे प्रवाह तयार केले आहे.

'मकरंद साठे' 'मराठी रंगभूमीचा तिसरा रात्री' खंड तिसरा या मध्ये म्हणतात, — "घोटभर पाणी" ही खर तर एकांकिका आहे. ती प्रचंड गाजली आहे. तीचे अनेक संस्थाकडून हजारो प्रयोग झाले आहे. "घोटभर पाणी" मध्ये गज्वी थेट पाठ्यपुस्तकाच्या प्रतिज्ञेलाच हात घालतात. नागरिकाने घ्यावयाची प्रतिज्ञा प्रत्येक शालेय पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पानावर असते. स्वातंत्र्यानंतरचे सर्व विद्यार्थी शाळेतल्या प्रत्येक वर्गात तिची उजळणी करतच वाढले. तेव्हा ती काय आहे हे परत सांगण्याचे कारण नाही. त्या प्रतिज्ञेची मांडणी गज्वींच्या 'जीवनदृष्टीतून या स्वातंत्र्यातून वगळलेल्या समाजाच्या जणू दृष्टीतून होते ती अशी — दुसरा — भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. बालभारतीच्या पानापानात आणि काश्मीर ते कन्याकुमारीपर्यंत

पहिला — जातीयतेच्या रक्तपितीन सडलेल्या भारता खरं सांगू तुझी संस्कृतीच किडलेली आहे.

मूळापासून तुझा इतिहास मला देशद्रोही ठरवणार असलास तर खुशाल ठरव.

दुसरा — पण षंडाची निर्मिती करण्याचा तो गोठा आहे. षंडानो—अरे द्या फेकून ते जोखंड युगे युगे लादलेले.

या एकांकिकेच्या नावाप्रमाणे तिच्या गाभ्याशी आहे तो एक अगदी कळीचा प्रश्न—पाण्याचा प्रश्न. गावागावात जे जनावरांनाही सहज मिळत पण दलितांना मिळत नाही. त्या पाण्याचा प्रश्न शहरी आणि ग्रामीण वास्तवातला फरक—ग्रामीण भागात विषमतेची अधिक असणारी दाहकता, हे प्रश्न सुद्धा या नाटकात येतात.

पण या नाटकाचा बाज मात्र आहे आधुनिक, शहरी! सत्तरीच्या दशकातील एखाद्या प्रायोगिक नाटकाच्या वळणाचा. त्यातला आशय वेगळा आहे. अगदी थेट प्रचारकी, सामाजिक बांधिलकी मानणारा वगैरे. पण शैली आधुनिक, प्रायोगिक नाटकाशी जवळीक दर्शविणारी. पण अशी शहरी आधुनिक मांडणी होऊनही हे नाटक प्रचंड लोकप्रिय झालं. कारण या मांडणीतील आधुनिकता, समकालीनता कुठेतरी लोकनाट्यातील लवचिकतेला जवळ जाणारी होती. त्यामुळेच ती सर्व प्रकारच्या शहरी व ग्रामीण प्रेक्षकांना भिडली असावी तसेच त्यांच्या मांडणीत झुळझुळीतपणा व प्रगल्भता आहेच.

'घोटभर पाणी' आपणास वर्तमानापासून इतिहास आणि पूराणकाळापर्यंत भ्रमंती करून आणते. मध्ययुगीन काळातील भोगंळ गोष्टींना क्रांती ठरविण्यात आले. या विषयीचा धारदार उपरोध आपल्या समोर ठेवते.

पहिला — महारांच मुल उचलून कडेवर घेतल तर क्रांती होते

घोटभर पाण्यासाठी मरोतं माणसं, पण ते गाढवाला पाजल तर क्रांती होते.

दुसरा — वेदाध्यायी शंबुकाचा शिरच्छेद केला जातो आणि चार पायाचा रेडा क्रांतिकारी ठरतो.

ईतर वर्णांच्या दोन पायांच्या माणसांना ती शिकण्याचा अधिकार नाही आणि चार पायांचे जनावर संस्कृत कसे काय बोलू शकते. अशा वाङ्मोठ्या कल्पनांना ईथे ऊत आला म्हणूनच देश रसातळाला गेला असे निरीक्षण 'घोटभर पाणी' ने मांडले आहे.

इथली दांभिक संस्कृती, क्रान्तीचे वाङ्मोठे अर्थ, इतिहास पुराणातील माणसांना गुलाम करणारी वर्णव्यवस्था, वर्णवाद्यांनी जन्माला घातलेल्या वाङ्म कल्पना अशा अनेक बाबींवर भाष्य करून प्रेक्षकांना, वाचकांना हादरवून सोडते व अंतर्मुख व्हायला भाग पाडते. तकलादु सत्तेचे बांध फोडल्याशिवाय माणूसकीचे प्रवाह मोकळे होणार नाहीत असा संदेश या एकांकिकेने दिला आहे. गज्वींच्या या छोट्याशा एकांकिकेने दलित नाट्यचळवळीत आशय आणि शैली या दोन्ही अंगांनी दलित मराठी नाट्य सृष्टीत काही महत्त्वाचे उपप्रवाह आणले ते प्रेमानंद गज्वींचे मराठी नाट्यसृष्टीसाठी महत्त्वाचे योगदान आहे.

एका मुलाखतीत प्रेमानंद गज्वी म्हणतात, दलित नाटककार इतिहासात अडकून आहेत. १९५६ साली धर्मान्तर केल्यानंतर अस इतिहासात अडकून राहिल्यास आंबेडकरांना ज्या बदलाची अपेक्षा होती, तो बदल कसा घडेल. दत्ता भगत यांच्या 'वाटा पळवाटा' या नाटका संदर्भात गज्वी म्हणतात, या नाटकाची मुळं मध्यमवर्गीय संस्कृतीत रूतलेली आहे. या नाटकांवर तेंडुलकरांच्या नाटकाचा प्रभाव आहे, त्यामुळे या नाटकाचा विषय जरी शोषितांशी निगडीत असला तरी त्या नाटकाची शैली मात्र शोषनकर्त्यांचीच आहे. हा गज्वींचा विचार दलित रंगभूमीला नवी दिशा दाखविते.

दलित नाटकाचा हेतू काय? या प्रश्नाचे उत्तर देतांना गज्वी म्हणतात, दलित नाटकांनी सामाजिक अन्याय, विषमता दूर करण्यास हातभार लावावा. ते म्हणतात, मला जर कुणी विचारलं 'तुझ्या जीवनातील सर्वोच्च क्षण कोणता?' तर मी म्हणेन, "माझी नाटकं कालबाह्य ठरतील तो" या त्यांच्या उत्तरावरून बराच अर्थ स्पष्ट होतो. ते म्हणतात, देवदासी प्रथा अजुनही सुरूच आहे. दलितांवर अन्याय अजुनही सुरूच आहे. स्त्रीयांवर अन्याय होत आहे. माझी नाटकं कालबाह्य होण्याचा क्षण माझ्यापासून दूर का पळतो आहे?

यावरून सामाजिक पर्यावरणात गज्वींना बदल अपेक्षित आहे. क्रान्ती अपेक्षित आहे. त्याचं 'देवनवरी' हे नाटक देवदासी प्रथेवर आधारीत आहेत. या नाटकाचा शेवट अगदी अनपेक्षित आहे. द्रोपदी चाकु घेऊन देवीच्या गाभाऱ्यात घुसते आणि देवीला म्हणते, "सोताच्या लेकराचं रगत पिणारी तु इथं हायेसं तोवर हे असचं चालणार, कशा पायी हवी तू इथं? कशासाठी? द्रोपदी बाहेर पडते, तेव्हा तीच्या हातात चाकु असतो आणि दुसऱ्या हातात देवीच शिर व हा रूद्र अवतार पाहून कुणीच पुढं येत नाही व या ठिकाणी हे नाटक संपते. या शेवटाने गज्वी विद्रोहाची शेवटची पातळी गाठतात. या नाटकाच्या शेवटाने गज्वी 'रेडिकल' मुलगांमि अशा क्रान्तीची आवश्यकता प्रतिवादन करतात, आणि ही क्रान्ती कुणी करायची तर ती शोषितांनीच हे सुद्धा सूचवितात. ऑल इंडिया रेडिओ, दिल्ली येथुन हे नाटक चौदा भाषेमध्ये प्रस्तुत करण्याची ऑफर गज्वींना आली होती. त्यांची अट अशी होती या नाटकाचा शेवट गज्वींनी वगळावा! गज्वी म्हणतात, त्याला मी नकार दिला. या वरून या नाटकाचा शेवट

किती महत्त्वाचा आहे याची कल्पना येते. या शेवटाचा परिणाम अनेकांच्या मनावर झाला आहे. असा अस्सल परिणाम साधल्याची ही कला मराठी दलित नाटकात प्रेमानंद गज्वीजवळच आहे. म्हणूनच हा नाटककार दलित नाट्य सृष्टीतील तेजस्वी तारा आहे.

फक्त दलित जीवन व त्यांच्या सामाजिक समस्या एवढ्याच चाकोरीत त्यांचे नाटक स्थीरावत नाही तर ते भारतीय सामाजिक समस्या व मनोवृत्तीचा वेध घेतात. हे 'किरवंत' वाचल्यावर प्रत्ययाला येते. ब्राह्मण जातीत सुद्धा जात आणि वर्णांतर्गत अस्पृश्यता असावी ही बाब गज्वींच्या 'किरवंत' या नाटकाने भारतीय समाजाच्या नजरेस आणून दिली. ब्राह्मण हा आपल्या जातीतील किरवंताला काय वागणुक देतो हे वास्तव लोकासमोर ठेवणे हे या नाटकाचे कार्य आहे. प्रेतावरचे संस्कार करण्यासाठी किरवंताला बोलविले जाते. पण ईतर शुभकार्यासाठी त्याला नाकारले जाते. आजही किरवंताला ईतर ब्राह्मण मुली देत नाही. स्वतःच्या समाजाला ब्राह्मण न्याय देत नाही. सन्मानाने वागवत नाही, तर ते ईतर समाजाला काय वागविणार? या नाटकातून ब्राह्मणाचेही प्रबोधन केले आहे. मराठी नाट्य सृष्टीच्या पार्श्वभूमीवर 'किरवंताची' महता प्रत्ययाला येते ती यामुळेच. प्रेमानंद गज्वींची नाटककार म्हणून महिनियता ठरविण्यात ही बाब पुरेशी आहे. असे नाटकृतीच्या विषयासंबंधीचे नवे आयाम प्रेमानंद गज्वींनी दलित मराठी नाट्यसृष्टीत निर्माण केले आहे.

मराठी रंगभूमीच्या आजवरच्या इतिहासातील 'गांधी-आंबेडकर' हे प्रेमानंद गज्वींचे नाटक म्हणजे एक ऐतिहासिक घटना आहे. दोन महापुरूषांच्या संघर्षाचे हे नाटक आहे. वर्णाश्रम धर्माचे तत्त्वज्ञान, अस्पृश्यताविषय दृष्टिकोन, राखीव मतदारसंघ, स्वातंत्र्याची चळवळ या संदर्भात या दोन राजकारण्यांचे विचार या नाटकातून स्पष्ट झाले आहे. गांधी-आंबेडकरांच्या भूमिकाचे दिग्दर्शन करणारे हे नाटक आहे. हे राजकीय नाटक आहे. विदुषकाची व्यक्तिरेखा या नाटकातील आगळी वेगळी व महत्त्वाची आहे. मराठी रंगभूमीच्या ध्यानी मनी नसणारा आणि वैशिष्टपूर्ण नाट्याविष्कार 'गांधी-आंबेडकरांच्या निमित्ताने झाला आहे. 'संघर्षाचे आव्हान पेलणारे नाटक' म्हणून या नाटकाचा गौरव दत्ता भगत यांनी केला आहे.

'जय जय रघुविर समर्थ' हे नाटक गज्वींचं प्रसिद्ध नाटक आहे. या नाटकात रामदासी पंथाची मठी हे सत्ता केंद्र आहे. आपली सत्ता अबाधीत ठेवण्यासाठी कोणत्याही स्तरावर जावून आक्रमक आणि हिंसक होणारे सत्ता केंद्र आचार्यांच्या रूपाने या नाटकात पाहावयास मिळते. असाच सत्तेचा उन्मत्तपणा 'तण-माजोरी' मध्ये ही आहे. मात्र 'तण-माजोरी' मध्ये उन्मत्त सत्तेला शह देण्यासाठी ज्ञानसत्ता यशस्वी ठरली आहे. गावातील शाळेच्या निमित्ताने गावात ईगळे मास्तराचे आगमन होते व सर्व वेठबिगारांना तो गुलामगिरीची जाणीव करून देतो व या जाणीवेमुळे अधमसत्तेचे केंद्र उद्ध्वस्त होते. 'गुलामाला त्यांच्या गुलामगिरीची जाणीव करून दिली तर तो बंड करून उठेल ह्या आंबेडकरांच्या विचारसुत्रावर या नाटकाच्या विषयसुत्राची मांडणी आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या दलितांच्याच नव्हे तर प्रत्येक माणसांच्या जीवनातील पोषक मानवी मूल्यांना गज्वींच्या नाटकात अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. गज्वींची नाटके फक्त दलित जाणीव उजागर करीत नाही तर संपूर्ण मानवी जीवन सुखी व समृद्ध

झाले पाहिजे हा विचार आपल्या नाटकातून मांडते. भगवान गौतम बुद्धाने संपूर्ण मानवी जीवनातील दुःख कमी करण्यासाठीच येथील विषमतावादी समाजव्यवस्थेशी लढा दिला. त्यातून विकसित झालेले सुत्र म्हणजे 'प्रज्ञा, शील व करुणा' या सुत्राचीच कास गज्वीनी आपल्या नाट्यविचारात अंतर्भूत केली आहे.

गज्वीनी आज ही आपला लेखन प्रवास थांबविला नाही त्यांचे लेखन सुरूच आहे. 'व्याकरण' हे त्यांचे नाटक २०११ साली नागपूरच्या विजय प्रकाशनने प्रकाशित केले आहे. या नाटकात धरणग्रस्तांच्या समस्येद्वारे सामान्य माणसांचे या जागतिकीकरणात जीवन कसे उद्ध्वस्त होत आहे याचे चित्रण त्यांनी घडविले आहे. आदिवासीचे या धरणबांधण्यामुळे घर, शेती, संस्कृती हे सर्व उद्ध्वस्त होणार आहे. त्यासाठी अनुगोरे नावाची एक मुलगी ही धरणबांधणीच्या विरोधात चळवळ चालविते. भारत सरकारनी धरण बांधणीचे कंत्राट 'कोलंबस वॉटर प्रोजेक्ट ऑफ अमेरिका' यांना दिले आहे. 'अनु गोरे' तीचे सहकारी 'कोदु', 'दिनु' व 'कुमार' व आदिवासी 'फुला', 'जगलु' व 'तानी' या पात्रांच्या माध्यमातून सद्यकालीन सामाजिक समस्यावर संघर्ष रंगविला आहे. हे नाटक वैचारिक नाटक आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे आजचे चित्र—भारतात असलेला आणखी एक ग्रामीण भारत — धर्मवाद्यांनी मांडलेला उच्छाद, पाण्याच प्रश्न — सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी सद्यकालीन फसव्या चळवळी, धरणग्रस्तांचा प्रश्न या सर्व समकालीन प्रश्नाची चर्चा प्रस्तुत नाटकात आहे. गज्वी मनोगतात म्हणतात, बाटली बंद पाणी विकल जावु लागलं तेव्हा अनेक प्रश्न मनात आले. पाणी निसर्गाची देणं, आणि भारतात आपल्या संस्कृतीत घरी आलेल्या पाहण्यांचा आदर म्हणून पायधूण्यासाठी द्यावं लागणारं पाणी. पाण्याचा धंदा होऊ शकतो ही कल्पनाच आपण करू शकत नव्हतो. या विचारातून या नाटकाचे कथाबीज रूजले. जागतिकीकरणात सामान्य माणसाची होणारी ससेहोलपट या नाटकात आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय वर्णव्यवस्थेच्या वंरवट्याखाली चिरडल्या गेलेल्या दलित, आदिवासी माणसांना स्वअस्तित्वाची आणि अस्मितेची ओळख करून देवून या शतकाची नवी पहाट फुलविली होती. त्यातून सामान्य जनांच्या विकासाच्या वाटा मोकळ्या झाल्या होत्या. याची जाणीव प्रस्थापित व्यवस्थेच्या दलालांना झाली आणि त्यांनी उपेक्षित माणसांचे जीवन नाकारायला सुरूवात केली. सामान्य माणसांच्या प्रगतीच्या पाऊलवाटा नामशेष करण्याचे षडयंत्र खाजगीकरण, उदारिकरण आणि जागतिकीकरणाच्याद्वारे सुरू झाले आहे. या नव्या धोरणाने सामान्य माणूस उद्ध्वस्त होत आहे. माणसांच्या विकासासाठी लढणाऱ्या प्रामाणिक चळवळी होत्या. त्या भांडवलदारांना विकल्या जात आहे. बुद्धतत्वज्ञान व भारतीय राज्यघटनेच्याद्वारा जो विकास घडून आला होता तो या खाऊजाच्या धोरणामुळे थांबला आहे. हे नवे धोरण म्हणजे 'मनूचाच' कायदा होय. या धोरणाचे पडसाद सृजनशिल साहित्यिकांवर पडणे अपरिहार्य आहे. ज्यांनी आंबेडकरांच्या वैचारिक क्रांतीची मशाल तेवत ठेवली त्यांनी आपल्या कविता कादंबरी, कथा यामध्ये या धोरणाचा खरपसून समाचार घेतला आहे. दलित मराठी नाटकामध्ये मात्र या धोरणाचा प्रेमानंद गज्वी यांनी आपल्या 'व्याकरण' या नाट्यात समाचार घेतला आहे. अशा प्रकारे समकालीन समाजातील समस्या, तीला आलेले नवे रूप, त्याची

ओळख आपल्या रसिक वाचक श्रोत्यांना करून देणे हे गज्वींच्या नाट्य लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे ते फक्त इतिहासात रमणारे नाटककार नाही तर नव्या वास्तववादी समस्यांची ओळख सामान्य जनांना करून देणारे नाटककार आहे.

सामाजिक सांस्कृतिक जीवनात प्रखर सत्याला गज्वींच्या नाटकांनी गवसनी घातली आहे. गज्वींनी ब्राह्मणी धर्माची पोल खोल केली आहे, ब्राह्मणी दमन शाहीचे स्वरूप स्पष्ट करतांना वाचक श्रोत्यांना अंतर्मुख करण्याचे भान ही बाळगले आहे. गांधी—आंबेडकरासारख्या महान विभुतीचे दर्शन मराठी रंगभूमीवर घडविले आहे. बलसत्तेची स्वार्थलालुप खेळी, सत्यनिष्ठेचा गळा घोटणारी क्रूरसत्ता. अशा सत्तेचा माजोरीपणा, जागतिकिकरणाच्या काळात सामान्य माणसाचे होणारे हे उद्धवस्तीकरण, सद्यकालीन सामाजिक चळवळीच्या फोलपणा त्यांनी आपल्या नाट्यकृतीत अधोरेखित केला आहे. फुले आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेला समाज निर्माण झाला पाहिजे. माणसातील कुरूपता लोप पाऊन माणसाचे सुंदर जग निर्माण झाले पाहिजे. त्यासाठी समाजाने बुद्धतत्वज्ञानाची कास धरली पाहिजे असे विचार ते आपल्या नाटकाद्वारे व्यक्त करतात.

रंगभूमीवर प्रेम करणाऱ्या अनेक रंगकर्मींना एकत्र करून गज्वींनी २२ नोव्हेंबर २००३ रोजी 'बांधी रंगभूमी' स्थापन केली आहे. ही बोधी रंगभूमी दरवर्षी नाट्यशिबीर भरविते. या शिबीरातून काही लक्षणीय नाट्य प्रयोग जन्माला आले आहे. त्यात सिद्धार्थ तांबे यांचे 'जाता नाही जात' अरूण मिरजकरांचे 'पिलर ऑफ द डेमॉक्रसी' आणि नागपूर येथील महेन्द्र सुके यांचे लेखन लक्षणीय आहे. नाशिकचे भगवान हिरे यांनी ही मौलिक स्वरूपाच्या नाट्य लेखनाची भर घातली आहे. असे नवनवीन प्रयोग प्रेमानंद गज्वी दलित, मराठी नाट्यसृष्टीच्या नभांगणात करून आपले नाट्यक्षेत्रातील मौलिकत्व कायम ठेवून आहेत. म्हणूनच त्यांना दलित, नाट्यसृष्टीच्या नभांगणातील तेजस्वी तारा म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भग्रंथ :

१. मराठी रंगभूमीया तिस रत्री — मकरंद साठे (एक सामाजिक व राजकीय इतिहास) खंड तिसरा, १९७५ ते २०१० — पॉप्युलर प्रकाशन.
२. दलित साहित्य वेदना व विद्रोह — भालचंद्र फडके, श्रीविद्या प्रकाशन, पूणे.
३. दलित साहित्य दिशा आणि दिशांतर — दत्ता भगत, अभय प्रकाशन, नांदेड.
४. मराठी नाटक—नाटककार काळ आणि कर्तृत्व — डॉ. वि.भा. देशपांडे, खंड तिसरा, दिलीपराज प्रकाशन, पूणे
५. नाट्यदर्शन — पराग घोगे, विजय प्रकाशन, नागपूर.
६. समकालीन मराठी रंगभूमी — संपादक डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे, डॉ. राजन जयस्वाल, विजय प्रकाशन, नागपूर.
७. निळी वाटचाल — दत्ता भगत, प्रतिमा प्रकाशन, पूणे.

८. 'ललित' नाटक विशेषांक (जाने २०१३ ते डिसे २०१३).
९. निवडक प्रेमानंद गज्जी प्रेमानंद गज्जी यांचा लेखन प्रवास, संपादक महेन्द्र भवरे, लोकवाडमगृह, मुंबई.
१०. देवनवरी – प्रेमानंद गज्जी, मॅजेष्टिक प्रकाशन, मुंबई.
११. तन—माजोरी – प्रेमानंद गज्जी, मॅजेष्टिक प्रकाशन, मुंबई.
१२. जयजयरघुविर समर्थ – प्रेमानंद गज्जी, मॅजेष्टिक प्रकाशन, मुंबई.
१३. गांधी आंबेडकर – प्रेमानंद गज्जी, मॅजेष्टिक प्रकाशन, मुंबई.
१४. व्याकरण – विजय प्रकाशन, नागपूर.
१५. किरवंत – प्रेमानंद गज्जी, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

